

QARAQALPAQ XALÍQ AWÍZEKI QOSÍQLARÍNDÁ ADAM KONCEPTINIŇ SÁWLELENIWI

Guljaxan Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti

Tólegenova Munira – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

XX ásir aqırlarında biziń jámiyetimizde ekonomikalıq, tariyxıy, siyasıy hám ruwxıy rawajlanıw jolına tústi desek qátelespeymiz. Bul ózgerisler nátiyjesinde til biliminde jańa baǵdarlar, terminler, sózlik quram rawajlanıp bardı. Búgingi kúnde antropotsentrik baǵdarda izertlewler alıp barıw zamanagóy til biliminiń tiykarǵı máseleleriniń birine aylandı. Dúnya til biliminiń lingvopragmatika, lingvokulturologiya, kognitiv til bilimi, psixolingvistika, neyrolingvistika, etnolingvistika, diskursiv analiz sıyaqlı baǵdarlarda adam faktorın izertlew obiektiniń tiykarın quraydı. Bul tarawlardıń júzege keliwi ilimde adamdı jáne de tereńirek, hár tárepleme úyreniw bolıp esaplanadı.

Til bilimi tarawlarında birqansha rawajlanıwlar boldı desek qátelespeymiz. Mısalı, koncept atamasınıń lingvistikaǵa kirip keliwi kóplegen isertleniwlerge sebep boldı. Koncept túsiniginiń til biliminde kóbirek qollanıwǵa hám lingvistikalıq birliklerdiń koncept sıpatında izertleniw kóplegen izertlewshiler tárepinen birqansha ilimiy izertlew isleri ámelge asırılıp kiyatır.

«Koncept» ataması júdá abstrakt túsinik bolıp, onıń tiykarındaǵı «mental struktura» anıq materiallıq kóriniske iye bolmastan, al aqıl-sanalıq procesinde payda bolatuǵın sanadaǵı dúzilme ekenligini menen baylanıslı. Onıń ústine «koncept» ataması túsinik, máni, mazmun sıyaqlı basqa mental qubılıslar menen qatar turadı. Olardıń óz ara qatnasın anıqlaw, ayırmashılıq belgilerin ajratıw mashqalası da payda boldı. «Koncept» ataması latin tilindegi concipere (toplaw, oylanıp qalıw, baslap jiberiw) sózinen alınǵan. Bul sóz francuz tilinen inglis tiline «túsiniw» kórinisinde ózlestirilgen. Negizinde conceptus sóziniń terminge aylanıwı filosofiyada konceptualizm baǵdarınıń payda bolıwı menen baylanıslı [1;84].

Biz bul maqalada kocepttiń til bilimine qatnasın úyrengenimizde olardıń hár túrli mánilik ózgesheligin qaraqalpaq xalıq awızeki qosıqlarında kórip shıǵamız. Adam konceptiniń qaraqalpaq xalıq awızeki qosıqlarında sáwleleniwiniń ózine tán qásiyetleriniń úyreniwge qaratılǵan. Adam konceptosferasınıń tematikalıq toparlarına kiriwshi tuwısqanlıq konceptlerge tómendegi túrlerdi keltiriwge boladı: *Anaw turǵan qaynaǵan, Hár nárseni oylaǵan, Anaw turǵan qaynisi, Qaynisi degen qay kisi, Anaw*

turǵan biykeshi, Anaw turǵan eneńiz, Eneńizge bir sálem, jigitlerdiń tóresi, Qayın atańa bir sálem, qız baladay ádepli, Kúyew jigitke bir sálem [2;34-39].

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı (qaynaǵa, qayni, biykesh, ene, qayın ata, kúyew jigiti) konseptler kúndelikli turmısımızda aytılıp júrgen tuwısqanlıq atamaları esaplanadı.

Jáne de maqalamızda adam obrazınıń filosofiyalıq antropologiyalıq, psixologiyalıq, lingvistikalıq, lingvomádeniy hám kognitiv lingvistikalıq pánlerde integral kóz qarastan jantasıw tiykarında izertlew ámellerin alıp barıw nátiyjesinde insan konseptiniń payda etiwshi til birlikleriniń analiz etiliwi kózde tutılǵan. Kognitiv lingvistikanıń tiykarǵı wazıypası insan ańında bolıp ótetuǵın mental proceslerin sóz háreketi menen baylanıslı halda úyreniw, onıń analiz obiekti bolsa bul bilim alıw, onı ámelde qollanıw hám jetkerip beriw quralı hám de sonıń menen birge, onı payda etiwshi birlik bolǵan til sisteması bolıp esaplanadı. Koncept - mental qurılma esaplanıp, ol hár túrli quramdaǵı hám kórinistegi bilimler kvantı yamasa ulıwmalasıwı esaplanadı. Konseptler insan ańında payda bolatuǵın túrli kategoriyalardıń tiykarın payda etedi, olar ushın tiykarǵı bólim xızmetinde keledi. Al, konceptosfera - kóp qatlamlı túsinik (koncept) bolıp, ol individual hám milliy konceptosferalarǵa bólinip úyreniledi. Bul izertlewimizde xalıq awızeki qosıqlarında toplanǵan adam konceptosferasınıń sistemalı belgileri anıqlanadı hám qaraqalpaq xalıq qosıqları analiz sıpatında ámelge asırıladı. Xalıq awızeki qosıqlarındaǵı tiykarǵı sózlerde anıqlaw tiykarında olardıń maydan strukturasını hám tiykarǵı konseptlerdi payda etiwshi maydan orayın anıqlaw hám de bul arqalı konceptosferanı payda etiwshi birliklerin kategoriyalastırıw principlerin belgilew múmkin [3;124].

Kategoriyalastırıw qubılısınıń principine tiykarlana otırıp, adam konceptosferası sistemasına kiriwshi intellekt, temperament sıyaqlı mazmundaǵı qosıqlar tańlap alındı. **Intellektual qásiyet:** *Adamzattıń aqmaǵı, Úyine qonaq qondırmas, Adamzattıń aqmaǵı, Shaqırǵan jerge darımas, Aqılsız, aqmaq adamǵa, Altın sózdiń parqı az, Aqılıǵa sóz aytsañ, Kóp keshikpey pitedi, Aqmaqqa aytqan sózleriń, Suw túbine ketedi.*

Bul joqarıda keltirilgen qatarlarda insanǵa tán bolǵan xarakterler tuwrıdan - tuwrı ashıp berilgen. Bul termeler quramında aqıllılıq haqqında aytilǵanda, onıń qarama - qarsı tárepi aqılsız, aqmaqlıq sıyaqlı antonimlik sózler keltirilgen. Adamnıń bunday xarakteristikası sóz birlikler járdeminde ashıp berilgen hám bunda xalıq awızeki qosıqlarında insaniylik xarakter mánisi beriledi.

Temperament: "Temperament - adamdaǵı individual psixikalıq sezimler, emocional jaǵdaylar, sezimler kúshi, minez - qulqlardıń táriypleniwı esaplanadı". *Kir*

degende jaman qızlar kire almas, Essiz jigit xor boldı, Jaman qatınıń qolında, Jaman erge mal pitse, Jaqınların saǵınbas, Biyjay jerde shaqırsań, Janashır adam jata almas, Jaman qızdıń belgisi, Etek jeńin kúydirer.

Joqarıda keltirilgen mısallarda insan xarakterindeki temperamentti táriyplew tiykarınan **jaqsı, jaman , janashır, essiz** sóz birlikleri járdeminde ámelge asırılǵan hám insan temperamentin belgilep bergen. Berilgen bul táriyplerdiń járdeminde keltirilgen xalıq awızeki qosıqlarınıń adam xarakterindeki psixologiyalıq hám emocionallıq jaǵdaylardı bildiriwshi túsinikler menen keltirilgen.

Juwmaqlap aytqanda, sońǵı dáwirde til biliminde adamdı jáne de tereńirek biliw, onıń tábiyatınıń sırtqı kórinisi hám ishki dúnyasın hár tárepleme úyreniw wazıypa etip alındı desek, qátelespeymiz. Sebebi, zatlar dúnyasına óz qatnasın bildire alatuǵın konkret adamdı hár tárepleme izertlew, úyreniw áhmiyetli máselelerdiń birine aylanǵanı sózsiz. Solay etip, biz bul maqalamızda qaraqalpaq xalıq awızeki qosıqlarında adam konceptiniń ishki hám sırtqı táreplerin úyreniwde tek ǵana bir tárepten alıp úyrendik. Endigi ilimiy jumıslarımızda adam konseptin hár tárepleme, ele de keń baǵdarda úyreniwge, izertlewge háreket etemiz.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

1. Sh. Abdinazimov hám X.Tolıbaev , Lingvokulturologiya. Oqıw qollanba. Nókis. Qaraqalpaqstan baspası 2020;
2. Qaraqalpaq folklorı V tom - Xalıq qosıqları. Nókis. Qaraqalpaqstan baspası 1980;
3. G. K. Qdırbaeva Adam konceptosferası birlikleriniń qaraqalpaq naqıl maqallarında sáwleleniwı. QMU Xabarshısı. Nókis 2015;
4. Qaraqalpaq folklorı 88-100 tomlar. Nókis. Ilim baspası 2015

